

**ƏBU HAMİD QƏZALİNİN HƏYATI
VƏ ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA**

(Əvvəli ötən nömrədə)

Qəzali 1095-ci ildə tədrisi tərk etmiş, Bağdad mədrəsəsi müdirliyini qardaşı Əhməd Qəzaliyə tapşıraraq, ailəsi və yaxınları ilə halallaşaraq Həcc ziyarəti məqsədilə səfərə çıxmışdır (9, Önsöz, s. 23). Qəzali əvvəlcə Qüdsə getmiş, «Beyt-əl-Müqəddəs»də bir çox peyğəmbərlərin ibadət yeri olan Qübbət əs-Səhrada olmuş, Xəlil ər-Rahməndə (Fələstin) İbrahimin (s) qəbrini ziyarət etmişdir. Burada: 1) şahların hüzuruna getməyəcəyinə; 2) onlardan hədiyyə qəbul etməyəcəyinə; 3) heç kəslə mübahisə etməyəcəyinə and içmişdir. Sonra Mədinəni, 489/1096-cı ilin Həcc mövsümündə isə Məkkəni ziyarət etmiş, Misir və İsgəndəriyyədə olmuşdur. Elmi mənbələrdə Qəzalinin «Həcc səfəri»nin 11 il davam etdiyi qeyd olunur (6, s. 24).

Mütərəqqi keyfiyyətlərinə, mötədil mövqeyinə baxmayaraq, yuxarıda qeyd olunduğu kimi Qəzaliyə həsəd aparən, düşmənçilik edənlər vardı. Bəzi tədqiqatlarda Qəzalinin Nizamiyyə mədrəsəsindəki mövqeyini tərk etməsini əleyhdarlarının fitnələri ilə, xüsusilə Həsən Səbbahın «fəaliyyəti» ilə bağlayırlar. Fitnə-fəsad, qətlər təşkil etməkdə ad qazanmış - «Həşşəsi», «Şeyx əl-Cəbəl» isimləri ilə məşhur, batini Həsən Səbbah (473 -518) həmin dövrdə yaşamışdır (Bax:11, s.18, 22-23).

Əbu Hamid Qəzalinin mədrəsəni tərk etməsini çeşidli mənalara yozurdular. Ölkə xaricində (İraqdan kənar) yaşayanlar Qəzalinin siyasi təzyiqa məruz qaldığını zənn edir, yerli camaat - «böyük üləməyə göz dəydi» deyirdilər (8, s. 63). Bağdadın yüksək təbəqəli adamları onun ruhi sarsıntıdan ağılı itirdiyini hesab edirdilər. Çünki onların fikrincə, elmdə Qəzalinin mövqeyindən üstün mövqe, hörmət və nüfuzundan ali bir hədd yox idi. Bu dünya səadətindən könüllü əl çəkmək - onların nəzərində divanəlikdən başqa bir şey deyildi.

Qəzali 11 il əyninə dəri libası (suf) geymiş, əlinə ucu dəmir əsa almış inziva həyatı sürmüşdür. İki il Şamda (Suriyada) Əməvi məscidində gündüzlər zikir (Quran oxumaq), fikir (təfəkkür), şükür (ibadət) ilə məşğul olar, gecələr isə minarədən enər, təkəbbürlü nəfsini «qırmaq» üçün məscidin köməkçi məişət otaqlarını yuyub təmizlərdi. Onun qaldığı minarə sonralar «Əl-Qəzaliyyə» adını almışdır (11, s. 24). Ziya Bünyadov «Dinlər, təriqətlər, məzhəblər» kitabında - Cüneydiyyənin bir qolu olub, Qəzalinin düşüncələrini mənimsəyənlər tərəfindən sonradan «Qəzaliyyə» adlandırılan təriqətin olmasını bildirir (Bax: 4, s. 215).

Muhəmməd Qəzalinin sufi həyatını «böyük cihad» adlandırmaq olar. O, nəfsini qırmaq, ihlasa və qurtuluşa nail olmaq üçün mövqeyini, elm və vəz kürsüsünü, 300-dən artıq tələbəsini könüllü tərk etmiş, dəri libasına bürünüb

inzivaya çəkilməmiş, «böyük cihad»a başlamışdı: nəfsi-əmmarə, nəfsi-ləvvamə dərəcələrindən keçərək, nəfsi-mülhimə, nəfsi-mütməinnə, nəfsi-raziyə, nəfsi-məriziyə, nəfsi-kamilə məqamlarına yüksəlməyə can atırdı (11, s. 28). Qəzali qurtuluşu təsəvvüf yolunda, elmə əməl etməkdə, hal əhli olmaqda görərək, əslində sağalırdı - nəfsi əmmarədən, şan-şöhrət, təkəbbür mövqe və mənəsbə hərisliyi kimi çoxlarının mübtəla olduğu mərzələrdən xilas olurdu (6, s.18).

Bəli, o öz nəfsilə, mühitin təsiri ilə, bəşəri ehtiraslarla böyük savaşa durmuşdu: az yeyir, az yatır, az danışırdı. Bu - «ölümdən öncə öl» sufi sirrinin təntənəsi, Qəzalinin yeni həyatının başlanğıcı idi.

Xanəgaha çəkilərək yaradıcılıqla məşğul olan mütəfəkkir öyrəndiklərini, nəzəri biliyini səfərlərdəki həyat təcrübəsi sınağından keçirərək təhlil edir, gəldiyi ibratamiz nəticələr dolğun əsərlərə çevrilirdi. Qəzalinin 11 illik sufi həyatı - onun yaradıcılığının ən məhsuldar illərinə təsadüf edir. Elmə əməldə elə bir mərtəbəyə nail olmuşdu ki, onu - «zamanın qütbü və iman mərkəzinə aparan yol» adlandırırdılar. 4 cildlik (cəmi: ~ 4300 s.) «İhya ulum əd-din» («Din elmlərinin dirçəldilməsi») traktatı, 1095-ci ildə yazdığı «Məqsəd əl-fəlasifə» («Filosofların məqsədləri»), («Təhafüt əl-fəlasifə») («Filosofların (özlərini) təkzibi»), 1099-cu ildə yazdığı «Meyar əl-elm» («Elmin meyarı»), «Məhəkk ən-nəzər» («Baxışın məhək daşı»), 1103-cü ildə yazdığı «Əl-Qistas əl-müstəqim» («Düzgün tərəzi»), 1109-da yazdığı «Əl-müstəfa fi elm əl-üsul» («Üsul elminə dair saflaşdırma»), «Qayə ən nihayə Məqsəd» («Qayə və son»), «Xülasət ət-təsnif fit-təsəvvüf» («Təsəvvüf haqqında əsərlərin təsnifatının xilasəsi»), «Həqiqət ər-ruh» («Ruhun həqiqəti»), «Təlbis iblis» («İblisin dəyişməsi»), «Mizan əl-əməl» («Əməllər tərəzisi»), «Əl-hikmə fi məxluqatullah» («Məxluqatın hikməti»), «Əl-qavaid əl-aşara» («On qayda»), «Məqamat əl-üləma bəynə yədəy əl-hüləfa vəl-üləma» («Xəlifə qarşısında alimlərin məqamları»), «Əl-kəşf və't təbiyn fi qürur əl-xalq əcmain» («Bütün xalqın qüruruna dair kəşf və təb»), «Kitəb əz-zühd əl-fath» («Açıq zahidlik haqda kitab»), «Mükəşifət əl-qulub əl-mükərribə ilə elm əl-quyub» («Qeyblər elminə yaxın olanların qəlblərinin səsləri»), «Məaric əl-quds fi mədaric mərifət ən-nəfs» («Nəfsin mərifətinin dərəcələrinə dair qüdsü merac»), («Risələ fi haqaiq əl-ulum li əhl əl-fühüm» («Fəhm əhlinin elmlərinin həqiqəti haqqında risələ»), «Miskat əl-ənvar fi lətaif əl-əxbar» («Xəbərlərin incəliklərinə dair işıqlar taxcası»), «Yanımaqdan xilas edən» («Əl munqiz min əd-dələl») və digər əsərləri bu illərin məhsulu hesab olunur.

Qəzali «Qırx əsas» əsərini təriqətlərin tədqiqinə həsr etmişdir. O, müxtəlif məzhəb və təriqətlərin qədər və iradə məsələlərinə münasibəti haqqında yazır: «Qədər və iradə - xam ayaqların sürüşdüüyü bir mövzudur (12,s.11.). «Onlara deyilir ki, Allahın buyurduğu ilə əxlaqlanın. Sükut edin» (12,s.14). «Qədər Allahın sirridir. Onu araşdırma. Kim qeyb aləminin əsrarını bilmək istəyə - sevgi, məhəbbət, ihlas və doğruluqla peyğəmbərlərin(ə) yoluna düşsün. Nübüvvətin əşşarını bilmək istəyən - təzim və həya ilə Allahın əmrlərinə uysun, nəfsi ilə cihad etsin» (12, s.15). Göründüyü kimi, Qəzali ibadət - hissi idrakın davamı, məntiqi idrakın təməli hesab edirdi.

İngilis şərqşünası A.Arberi yazır ki, sufizmi tədqiq edəcək «der wahre meister» («Həqiqi usta») hələ doğulmamışdır (5,s.312). Çünki sufizmi tədqiq etmək üçün nəzəri bilik kifayət deyil. Sufizmin prinsiplərinə əməl etmələ mahiyyətinə - həqiqətinə varmaq olar. Buna isə bəzilərinin elmi, bəzilərinin isə, Qəzalinin təbirilə desək, əməli - sidqi və fədakarlığı, habelə xarakteri - psixologiyası imkan vermir. Bu imkana malik olanlar da sonralar özünə güvənərək ifrata varır, «Həllaclıq», «Mehdi»lik iddiasına düşürlər. Qəzali hələ X əsrdə sufizmi tədqiq edən «həqiqi usta» olduğunu öz şəxsində və dünya fəlsəfə tarixində «İhya Ulum əd-din» əsərilə təsdiq etdi. O, sufizmin əsl məqsədini dərk etmək üçün bu yolu 11 il ərzində özü şəxsən keçdi: mistik hal və məqamları yaşadı, onların həqiqətini, insana bəxş etdiyi hissələri duydu, əsil mahiyyətini anladı - «Həqiqətə sufilərin yolu ilə çatmaq olar» - qərarına gəldi. Qəzali, nəhayət, sufizmin Qurana və peyğəmbər ərkanına əsaslanan yaşam tərzini, kamilliyə aparan yol, saf düşüncə forması - elm və mərifətin məxsusi sintezi nəticəsində Allahla ünsiyyət metodu olduğu qənaətinə gəlmişdir(11, c. IV, s. 608-611).

Qəzali sufizmə olan dərin rəğbət ilə yanaşı ondakı ifrat meyilləri də görürdü: «Sufilərin hallarını sözlə anlatmaq mümkün deyil, xülasə, bir qismi Allaha hülul etdiyini, digəri Allah ilə birləşdiyini, başqası da Allaha vasil olduğunu xəyal edir. Bunu dilə gətirmək xətdir. «Əl-məqsəd əl-aksa» kitabında qeyd etdiyim kimi, bu hallara düşən kəs şairin - «Deyə bilməyəcəyim bir hal vəqə oldu, hüsnu-zənn et, həqiqətini sorma» misrasından başqa bir söz söyləməməlidir» (8, s.66).

Qəzali «İhya ulum əd-din» əsərinin IV cildi «Əl-munciyat»ın 6-cı kitabı olan «Məhəbbət, şövq, ünsiyyət və riza»nın 13-cü bəyanında (bəhsində, paraqrafında) yazır: «Bilmiş ol ki, ünsiyyət davam etdikcə ... Allah ilə minacətdə bir genişlik, bir nəşə və sevinc əmələ gətirir, bəzən aşırı cəsəret, təzim və sayqıya yaraşmayan ifadə və hərəkətlərə səbəb olur. Bu hala insiyyət məqamında olanlardakı kimi, istəyib lakin ola bilməyənlərdə də təsadüf edilir. Bu isə küfrə aparır» (11, c. IV s. 611.). O, sübut etməyə çalışır ki, Mənsur Həllacın «Ən əl-həqq», Bəyazid Bistaminin «Sübhani, Sübhani» kimi sözlərinin avam təbəqəsinə böyük zərəri vardır. Qəzalinin «şath» adlandırdığı bu sözlər - əməlsiz yüksək məqam və hallara nail olmaq ehtirası oyadır və insanları yanlışlığa aparır. O, həmin əsərində belə bir fakt göstərir ki, «o dövrdə bu səbəbdən bir çox əkinçilər rəncəbərlikdən əl çəkib «Həllaclıq» iddiasına düşür, hətta «bizim sözlərimiz - haqq nurunun təcəlləsiylə içdən doğan sözlərdir» - deməkdən çəkinmirlər» (11, s. 95).

Qəzali əsərlərində Mənsur Həllacın, Əbu Bistaminin, Şiblinin kəlamlarına geniş yer verir, keçirdikləri hal və çatdıqları məqamlara qətiyyətlə şübhə etmir, əksinə onların Allah qatında mövqeyinin daha üstün ola biləcəyini vurğulayır. «Onların hal və məqamlarını şəxsən yaşamayan onları inkar etməkdə haqlı deyil, eyni zamanda onlar qədər Allah yolunda sidqi və fədakarlığı olmayanın da kor-koranə onları təqlid etməsi doğru deyildir» (11, s. 96) - deyən Qəzalinin

hər hansı bir prosesin təhlilində ictimai mövqe və rifah zəminindən çıxış etməsi, ədalətli və rəşadətli mövqeyi göz önündədir.

Qəzalinin dövrümüzdə gəlib çatan ən böyük şah əsəri yuxarıda qeyd etdiyimiz 4 cildə - 40 kitabdan ibarət «Din elmlərinin ihyası»¹ traktatı 1306-cı il Meymənəyiyə (Misir) ərəbcə nüsxəsindən türk dilinə Əhməd Sərdaroğlu tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Ön söz Übeydullah Küçük, əsərin tədqimi Əhməd Davudoğluna məxsusdur. Əsəri nəşr edən İstanbul Bədir yayınevi tərcümənin əslinə uyğun olduğunu qeyd edir.

Fərabî «İhsa əl-ulum» («Elmlərin təsnifatı») əsərində elmləri 5 bölməyə ayırmışdır: dil elmi və onun qisimləri; məntiq və onun qisimləri; riyazi elmlər, astronomiya, musiqi; fizika, metafizika; mülkü elmlər, fiqh, kəlam.

Qəzali Fərabî irsindən faydalanaraq onun konsepsiyasını özünəməxsus şəkildə təkmilləşdirmiş və elmin əməldə təcəssümü, ardıcılığını öyrədən «İhya ulum əd-din» əsərini yazmışdır. Bu əsəri Qəzalinin «insanın kamilləşmə konsepsiyası» da adlandırmaq olar. Çünki Qəzali bu əsərlə elmləri yalnız müəyyən elm sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin dar çərçivəsindən çıxarır daha geniş kütlənin ixtiyarına vermişdir.

Qəzali insanın kamilləşməsinə təsir edən amilləri – ibadət, adət, məxluqat aspektində tədqiq edir. Ona görə də «Din elmlərinin ihyası» traktatı yuxarıda qeyd olunan məqsədə uyğun olaraq I cild «əl-İbadət», II cild «əl-Adət», III cild «əl-Məxluqat», IV cild «əl-Munciyat» (Qurtuluş, Xilas) adlandırılmışdır.

Qəzali «İhya...» əsərinin 1056 səhifədən ibarət I cildində ibadətə izharına 10 kitab həsr etmişdir: 1) Elm; 2) Əqidə; 3) Təmizlik; 4) Namaz; 5) Zəkət; 6) Oruc; 7) Həcc; 8) Quran oxuma; 9) Zikir və dəvət; 10) Virdlər, ihyanın təfsilatı. «İbadət»in sonuncu (10) bəyanında insanın gün rejimi (həyat tərzini) təyin olunur və əsaslandırılır. Qəzali günün (24 saatın) 8 saatını - yatmağa (6 saat-gecə, 2 saat-gündüz), 8 saatını – dua, zikir, Quran oxuma, və təfəkkürə, 8 saatını isə dolanışıq, təminat məqsədlərinə ayırmağı təklif edir (Bax: 11, s. 987), fikrini hədisi-şəriflə davam etdirir: «Nəfsinin, qonağın, ailənin sənə üzərində haqqı var – hər kəsə haqqını ver» (11, s. 1004). Qəzali dua, zikir, Quran oxuma və təfəkkürü sabah namazından sonra axirət yolçusunun virdi hesab edir (Bax: 11, s. 982). O, gün doğandan günorta namazına qədər «kar u kəsb» (maddi təminat – İ.Z.) ilə məşğul olmağı, gündüz namazından sonra dincəlməyi və ya yatmağı (gecə az yatmışsa) məsləhət görür: «Alimin yuxusu ibadət, nəfəsi təsbihdir» (11, s.994). Qəzali ikinci ilə axşam namazı arasında təsbih və istiğfar etməyi, gün ərzindəki fəaliyyətinin hesabətını nəzərdə tutaraq «Yaxşılıq artırmadığım gün mənim üçün mübarək deyil», «Xeyir iş görmürsənsə - yaxşı söz de yaxud sükut et»,

¹Şərqşünas alim Z.C.Məmmədovun tərcüməsində - «Din elmlərinin dirçəldilməsi». Ərəb dilində «ihya» azərbaycanca yaşatma, həyata keçirmə, oyandırma, diriltmə və s. mənalarda işləyə bilər. Lakin bunların heç biri «ihya» sözünü tam əks etdirmir. Əsərin adının - «Din elmlərinin ihyası» tərcümə variantı Qəzalinin «İhya ulum əd-din» fikrini tam ifadə edir. Çünki müəllif bu əsərində din elmlərini həyata keçirməkdən, Qurana uyğun bəndəlikdən bəhs edir, İslami yaşam tərzini açıqlayır: «Dini qorumaq, ona əməl etməkdir».

hədisi-şəriflərini misal çəkir: «...zira hər gün ömürdən gedir» (Bax: 11, s. 989-990). O, axşam namazından - gün batandan sonra isə, yenə də (səhər namazından gün doğanaqədər olduğu kimi), mütalə, elm və təmizliklə məşğul olmağı, gecə namazından sonra isə yatmağın sağlamlığa müvafiq olduğunu bildirir. «Zikir (elm) məclisində olmaq - min rükət namaz, min xəstəni ziyarət, və min ölünü dəfn etməkdən əfzəldir» hədisi ilə elmin, «Alimin yuxusu ibadət, nəfəsi təsbihdir» hədisi ilə alimin dəyərini göstərən Qəzali, zahiri və batini təmizliyin vacibliyini də ibadətə tərkib hissəsi sayır: «Qul təmiz yatarkən ruhu ərşə yüksəlir və gördüyü yuxu çin olur. Qeyb pərdələrinin qaldırılmasının əsl səbəbi – batin təmizliyidir» (11, s. 995).

Qəzali şəxsiyyətindən - abid, alim, tələbə və ya sənətkar, vəzifə sahibi olmasından asılı olaraq ihya tərtibinin saatlara, ibadətlərə, gecə və gündüzə görə dəyişdiyini qeyd edir. «Xülasə, ibadətlərin məqsədi qəlbə təmizləmək, paklaşdırmaq, Allah ilə ünsiyyətə nail olmaqdır. Axirət yolçusu özünü yoxlamalı, hansı ibadət daha çox təsir edirsə, davam etməli, usandıqda digərinə keçməlidir. «Müvəhhidlər isə gecə-gündüz Allahu düşünüb hər zərrədə Allahu müşahidə edər, ibrət alırlar. Bunların hər bir halı inkişaf və tərəqqiyə vəsildir, tərtibə ehtiyac qalmaz. Bunlar Allaha yönəlmiş kəslərdir» (Bax: 11, s. 1007-1012).

Qəzalinin nəzərinə insanın mənəvi kamilliyinə, ümumiyyətlə formalaşmasına təsir göstərən digər vacib amil «əl-adət» - adətlərdir. Odu ki, «İhya»nın II cildi: 1)Qidalanma ədəbi; 2) Ailə ədəbi; 3) Qazanc ədəbi; 4) Münasibət (rəftar) ədəbi; 5) Səma və vəcd; 6) Özünü tərbiyə; 7)Qürbət; 8)Səfər (yolculuq) ədəbi; 9) Zahiri ədəb; 10) Daxili ədəb – adlanan kitablardan ibarətdir.

Qəzali «İhya ulum əd-din» traktatının III cildini mənəvi kamillikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən psixoloji amillərə həsr edib. «Əl-Məxluqat» - «Məxluqlar» adlanan bu əsərdə insanda irsən mövcud olan və sonralar yaşam prosesində əmələ gələn xasiyyət və xarakterin mənəvi kamilliyə nə kimi təsirlərinin olduğu 10 kitab daxilində açıqlanır:

- 1) Qəlb;
- 2) Riyazət;
- 3) Şəhvət;
- 4) Dil;
- 5) Qəzəb, kin və həsəd;
- 6) Dünya (məhəbbət);
- 7) Xəsislik;
- 8) Riya və şöhrət düşgünlüyü;
- 9) Lovğalıq və təkəbbür;
- 10) Qürur.

Nəhayət, IV cildə Qəzali «mənəvi kamillik» konsepsiyasının son mərhələsini - «Qurtuluş»un 10 şərtini izah etmişdir: tövbə; səbir və şükür; qorxu və ümüd; fəqirlik və zühd; təvəkkül; məhəbbət, eşq; ünsiyyət və riza (qane olmaq); müraqibə və mühasibə; təfəkkür; ölümü xatırlamaq.

Tədqiqatçılar «İhya»nı İslam mədəniyyəti və maarifinin şah əsəri, elm-irfan-hikmət abidəsi adlandırırlar. O, elmi əxlaq ilə, hikməti moizə ilə, nəzəriyyəni təcrübə ilə, sözü hal ilə birləşdirmişdir. «İhya» təkcə ağla kitab etmir, həm də qəlbə kitab edir.

«İhya»da ən qəliz fəlsəfi-etik problemlər hər kəsin anlaya biləcəyi bir aydınlıqla qələmə alınmışdır. «İhya» səmimiyyəti və ihlası ilə qəlbə, ruha nüfuz edir.

Qəzali «İbadət» kitabının «həqiqət və şəriət» babında Səhl Dustərinin bir kəlamını xatırladır: «Alimin üç elmi var: biri elmi zahirdir ki - hər kəsə açıqlar, digəri elmi batındır - bunu əhlinə açıqlar, üçüncüsü kimsəyə açıqlanmaz – özü ilə Allah arasındadır. Ariflər: «Rübubiyyətin ifşası küfrdür» - demişlər» (11, s. 253).

Qəzali «elmi zahir» dedikdə şəriət, fəlsəfə, tibb və s. elmləri, «elmi batin» dedikdə mərifət elmi olan təsəvvüf, «rübubiyyət» dedikdə isə nübüvvəti nəzərdə tuturdu. Və yaxud: «Bilik 3 cürdür, onu: 1) Bilərlər, və deyərlər; 2) Bilərlər, amma deməzlər; 3) Nə bilərlər, nə də deyərlər». Yəni, elə bilgilər var ki, onu öyrənir və öyrədirsən (konkret, nəticəsi məlum, dəfələrlə özünü doğrultmuş, ümumi səciyyəli); elələri var ki, onu özlüyündə yəqinləşdirirsən və bunu başqalarına demirsən (bu - xarici informasiya və təcrübə nəticəsində insanın daxilində formalaşan yəqinlik hissidir və fərdi xarakter daşıyır – insanın elmi ilə mənəviyyətinin harmonik təzahürü olaraq xüsusi halda doğrudur); Qəzalinin «bilməzlər və deməzlər» dediyi bilik isə Allaha məxsus, məlum anda insanın hələ fəhm elmədiyi, ehtiva, yaxud kəşf etmədiyi bilikdir. Platonun təbirilə «ideya»dır. Q. Kərimov yazır: «Biz Qəzalinin təkcə İlahiyyət alimi olmaması fikri ilə razıyıq, o, həm də idealist filosofdur» (13, s.21). Lakin Qəzali ehtimalın izharının əleyhinə idi: mövcud olmayan haqda iddia (Qurani-Kərim ayələri istisnadır, çünki insanın inamından asılı olmayaraq mövcuddur) etmək – sui-zənnidir; sui-zənn isə fitnə yaradır. Odur ki, «Yaradan deyil, yaratdıqları üzərində düşünün» deyir, «yaradılmışların əslini və icmalını öyrənmək olar, təfsilatını isə yox» - qənaətində idi (11, s. 779). «Kainatdakı hər zərrə - Allahın qüdrətinin əsəri və zatının nurundan bir parçadır» (11, s.778) deyərək insanların diqqətini müşahidəyə, maddi varlıqların tədqiqinə cəlb edirdi. O, inanırdı ki, müşahidə mükəşşifinin başlanğıcıdır – «maddi varlıqlar insan fəaliyyəti üçün bir vasitədir» (11, s.778). Qəzali elmə belə tərif verirdi: «Allah-Təalanın zatını, ayətlərini və yaratdıqlarına münasibətini bilməyə – elm deyilir» (11, s. 87).

Hicri 499-cu (1106) ildə Qəzali yenidən Nizamiyyə mədrəsəsinə təyin edilir, İraq və Xorasan alimlərinin ildə bir dəfə onun hüzuruna toplaşması, dediklərini qələmə alması əmr olunur. Türk tədqiqatçısı Ubeydullah Küçük «Mükətibat» adlı kitabın həmin mühazirələr əsasında tərtib edildiyini qeyd edir (Bax: 11, s.62).

Nizamiyyə mədrəsəsinə qayıdan Qəzali artıq əvvəlki Qəzali deyildi. Yenidən tədris həyatına qayıdışını Qəzali belə izah edirdi: «Mən əvvəllər insanlara mövqe və rütbə qazandıran elmləri öyrətdirdim. İndi isə bunları tərək

ətdirən, yəqin və müşahidəyə əsaslanan bir imanla nəfsimi və digərlərinin nəfsini islah etmək istəyirəm. Allahdan öncə məni islah etməsini, mənə hidayət verməsini, haqqı - haqq, batili - batil olaraq göstərməsini, sonra mənim vasitəmlə digərlərini də doğru yola qovuşdurmasını diləyirəm» (16, s. 807).

Hicri 500-cü ildə Fəxr-əl Mülk batini Həsən Səbbah tərəfindən öldürüldükdən sonra Qəzali Vətəni Tusa döndü. Evinin yanında tələbələri üçün bir mədrəsə, sufilər üçün xanəqah tikdirdi. Ömrünün sonuna qədər zahiri, batini elmləri öyrətməklə, kitab yazmaqla, ibadətlə məşğul oldu. Onun heç nəyə ehtiyacı yox idi. Ona ehtiyacı olanlar isə həmişə yanındaydılar: ailəsi, qızları, sadıq tələbələri - Əbu Mənsur Muhəmməd, Muhəmməd ibn Əs'ad ət-Tusi, Əbul-Həsən əl-Bələnsi, Əbu Abdullah Tümt əl-Hüseyni və s.

Vəfatı. Cismən dahilərsayağı 54 il yaşamış Məhəmməd Qəzalinin (1058-1112) ölümü də başqalarına bənzəmədi. Qardaşı Əhməd Qəzalinin dediyinə görə, bütün gecəni zikir, taət, ibadət və tilavətlə keçirdi. Dəstamazni təzələyib səhər namazını qıldı. Sonra kəfən istədi, başına qoydu, üzünə sürtdü, qıbləyə dönüb uzandı, canını Rəbbinə təslim etdi (13, s.71). Onun Tusda Tabəran məhəlinə dəfn olunduğu qeyd olunur (11, s. 36).

Nəticə əvəzi. Muhəmməd Qəzalinin yaradıcılığa başlamasında onu yetişdirən müəllim və şeyxlərin: Əli Əhməd ər-Radəgani, İmam əl-Hərəmeyn Əbul Məali Ziyaəddin əl-Cüveyni, Əbul Hüseyn əl-Mərvəri, Əbu Nasr əl-İsmaili, Əbu Səhl əl-Mərvəzi, Əbu Yusuf Ən-Nəssac, Əbu Əli Fəramidi və digərlərinin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Qəzalinin yaradıcılığı ilə dövrünün tanınmış alimləri: Əbul Qasim əl-Quşeyri, Əbul Həsən əl-Vahidi, Əbu Abdulla əl-Bəydəvi, Əbu İshaq Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Əbul Məhasin, Əbu Zəkəriyyə Xətib Təbrizi, Əbul Qasim əl-Həriri, Baba Kuhi Bakuvinin dünyagörüşləri arasında müəyyən təsirlər, ümumi və fərdi cəhətlər duyulur. Peripateik filosoflardan Fərabı (993-1066), İbn Sina və Bəhmənyarın əsərlərini tədqiq edən Qəzali ifrat sufilər, panteist filosoflar adlandırılan Mənsur Həllac, Bəyazid Bistami, və əsərlərində adlarını çəkdiyi 600-dən yuxarı digər elm və irfan əhlinin fikirlərini araşdırmış, mötədil mövqe tutaraq öz orijinal fəlsəfi-etik nəzəriyyəsinə yaratmışdır.

Qəzalinin irsindən bəhrələnən tələbələr, alim və filosoflar saysız-hesabsızdır: Eyn əl-Qüzat Miyanəci (1099-1131), İbn Rüşd, Sihabəddin Sührəvərdi (1154-1191), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Foma Akvinski (1225-1274), Nəsirəddin Tusi və b. (15, s.165).

Qəzali yaradıcılığı yüksək elmi dəyəri, sadə və lakonik dili ilə nəzərləri cəlb edir. Xristian kilsəsinin nüfuzlu xadimləri Avqustin Blajenni və Foma Akvinski öz moizələrində Qəzalinin əsərlərindən bəhrələnmişlər. Görkəmli mütəfəkkirin elmi irsi haqqında fransız, ingilis, alman, ispan, fars, yəhudi, ərəb, türk, rus dillərində minlərlə tədqiqat işi və kitablar yazılmışdır. Qəzalinin «Məqasid əl-Fəlasifə» əsərinin latınca tərcüməsi hələ XII-XIII əsrlərdə Avropa elm mühitində fəlsəfəni anlatmaq üçün istifadə olunmuşdur (9,s.61). «The logical part of al-Ghazali's Maqasid al falasifa»nin ingiliscə tərcüməsi 1952-ci ildə Nyu-Yorkda, almanca tərcüməsi «Al-Ghazali'y Makasid al-Falasifat» 1888-ci

ildə Leydendə nəşr edilmişdir. «Kitab eyyuhəl-vələd» («Ey oğul kitabı») - Qəzalinin həcmcə kiçik, lakin dünyada ən çox oxunan kitabıdır. Əsər YUNESKO tərəfindən dünya dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır. Son əsəri yeddi bölmədən ibarət «Minhac əl-abidin ilə cənnət rabb əl-aləmin» adlı nəsihət kitabıdır (11, s. 59). Alman dilinə Ernst Bannet tərəfindən «Der pfad der, gottesdiener» adı altında tərcümə edilmişdir (1, s. 356).

Muhamməd Qəzali şair olmasa da şeir, sənət sərrafı idi. Əsərlərində arasıra şeir parçalarına rast gəlinir. M.Ali Ayni «Hüccətül-İslam İmam Qəzali» əsərində Qəzalinin dünyaya vida edərək söylədiyi qəsidəni dərc etmişdir. Abdulkadir Akçiçək «Əl-mürşidil-emin ilə mevizetil-muminin» əsərinin tərcüməsinə yazdığı önsözdə Qəzalinin: «Ya İmam, sənün üçün Bağdadda dərs demək, elni mükalimələr aparmaq bu halından (sufilikdən) daha xeyirli deyildimi?» - sorğusuna şeirlə cavab verdiyini qeyd edir (9, s.13-14). Bundan başqa 1869-cü ildə Parisdə «Lemerre» nəşriyyatında çap olunmuş 95 səhifəlik «Les quatrains d'Al-Bhaxoli» əsərində də Qəzalinin şeirləri haqqında məlumat verilmişdir.

Fransız tarixçisi A.Masse «İslam» oçerklər toplusunda Qəzali yaradıcılığı və onun fəlsəfə tarixində rolu, təsir istiqamətləri haqqında məlumat vermişdir. V.V.Naumkinin və Azərbaycan filosofu Q.Kərimovun rus dilində nəşr etdirdikləri monoqrafiyalar, türk tədqiqatçıları Ubeydullah Küçük, Necip Taylan, Mustafa Çağrıçı və başqalarının Qəzali irsinin tədqiqi sahəsindəki qiymətli araşdırmaları diqqətə layiqdir.

Qəzali - zamanında cəmiyyəti dini və siyasi böhrandan xilas edə bilən böyük şəxsiyyətdir. Onun bir sıra əsərləri dövlət idarəçiliyində, dini məsələlərin çözülməsində vali və vəzirlərin köməyinə çatırdı. Bu və ya digər səbəbdən həmin şəxslər öldükdən sonra əleyhidarları, bəzən onların kitabxanalarını da məhv edirdilər. Məhz belə bir acı aqibət üzündən - Qəzalinin 40 cildlik Quran təfsiri, Məğrib və Əndəlüs kitabxanalarında saxlanan digər əlyazmalarının çoxu dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. P.Bouyqes «Essaie de Chronologies des oeuvres de al-Ghazal» əsərində Qəzalinin hazırda 404 əsərinin, Q. Kərimov «Əl-Qəzali və sufizm» monoqrafiyasında 400 kitabının elmə məlum olduğunu bildirirlər. Nəzərə alsaq ki, hazırda kitab, elm, tədqiqat işi İslam ölkələrində çox sönük və systemsiz aparılır, qədim irsimiz, çoxəsrlik fəlsəfə tarixi və onun dəyərli yaradıcılığı layiqincə araşdırılmır, həqiqətən Muhəmməd Qəzalinin neçə əsəri olduğunu, bunların hansı kitabxanalarda, hansı miqdarda qorunduğunu demək çətindir.

Alman şərqşünası Brokkelman Qəzalinin 75 əsərinin siyahısını vermişdir. Bunların əsasən Berlin, Drezden, Vyana, Leyden (Hollandiya), Britaniya muzeyləri, Leypsiq, Upsala, Bern (İsveçrə), Paris, Mançestr (İngiltərə), Zeytunə (Tunis), İstanbul Köprülü 697/700, Fatih 2543/52, Qahirə, Şam-Əm, Məşhəd, Pişavər (Pakistan), Aliqarh, Rampur (Hindistan), Madrid, İsgəndəriyyə, Tehran, Beyrut, Nyu-York, Sarbonn kitabxanalarında saxlanıldığı qeyd olunur (Bax: 11, I c. önsöz, s.52-62).

Muhamməd Qəzali yalnız İslam bölgəsində deyil, Avropa elm mühitində tanınmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Qəzalinin zəngin irsi son illərdə əsasən iki istiqamətdə araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların bir qismi Əndəlüs filosofu İbn Rüşdün (1126-1198) «Təkzibi təkzib» əsərinin təsiri altında onu materializmin, elm və tərəqqinin, ümumiyyətlə fəlsəfənin qatı düşməni kimi tənqid etmiş, digərləri isə ictimai mühitə güclü təsiri ilə nüfuz qazanmış böyük İlahiyyat alimi kimi təqdir etmişlər. (13, s.71). Qəzali bir sufi, bir mütəkəllim, məntiqçi və ya böyük filosof kimi tədqiq oluna bilər. Lakin o bunlardan sadəcə biri deyil, hamısı birdən bütöv bir tam olaraq qarşımıza çıxır. Qəzalinin dinamik düşüncə dünyası kəlamdan şəriət elminə, fəlsəfə və məntiqdən təsəvvüfə qədər uzanan çox geniş bir əhatə dairəsinə malikdir və cəmiyyətin bütün təbəqələrinə ünvanlanmışdır (21, s.167).

Fransız şərqşünası Luis Qardet yazır ki, Qəzalinin əsərləri bu gün də İslam dünyasında şüurlu və dinin əslinə uyğun bir dindarlığa işıq tutmaqda davam edir. A.J.Vensinsk, de Miquel Asin Palasios, Marqaret Smith, Montqomeri Watt, rahib Bouyqes tədqiqatlarında Qəzalinin yalnız İslam təfəkkürünə deyil, cahan mədəniyyətinə dərin təsir edən nüfuzlu sima olduğunu döndənə qeyd edirlər (Bax: 11, s.72; 14, s. 96).

1961-ci ildə Dəməşqdə keçirilmiş konfrans Qəzalinin 900 illik yubileyinə qiymətli töhfə olmuşdur. O zaman konfransda Qəzalinin həyatı və dünyagörüşü haqqında 36 məruzə dinlənilmişdi. Hörmətli professorumuz Q.Kərimov öz monoqrafiyasında bu barədə geniş məlumat vermişdir (Bax: 13, s. 100).

Qəzali yaradıcılığı bir dəryadır. Onu bir baxışla əhatə etmək mümkün deyil. Görüşləri, fikir və ideyaları bütün bəşəriyyətə ünvanlanmışdır. Onun dünyagörüşü o qədər universal və realdır ki, bəşər düşüncəsinin istənilən aspektindən yanaşdıqda «dəyərli cövhər» tapmaq və ondan faydalanmaq olar.

2008-ci ildə Qəzalinin anadan olmasının 950 ili tamam olacaq. Haqqında Şərq və Qərb elm mühitində minlərlə tədqiqat işi yazılması - onun ensiklopedik zəkasına müraciət tələbi və ehtiyacından doğur. Bu ehtiyac İslami dəyərlərə hörmətlə yanaşan Azərbaycanda da vardır. Dinin elmi-əməli mənimənilməsində ensiklopedik bilik sahibi Qəzalinin irsi əhəmiyyətli rol oynayır. Mütəfəkkirin irsinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nümunələri, tədqiqat əsərləri müqayisə üçün çox azdır. Odur ki, dünya ictimai fikir tarixinin nüfuzlu nümayəndəsi, ensiklopedik bilik sahibi, sistemçi-filosof, müsəlman ideoloqu Əbu Hamid Qəzalinin yaradıcılığında araşdırılmamış fəlsəfi məqamlar, açılmamış mətləblər, diqqətdən yayınan maraqlı faktlar var və öz tədqiqatını gözləyir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Banneth Ernst. Der Dfad der Gottesdienes. Salzburq, O. Müller, 1964.
2. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. Сталинабад, 1961.
3. Большая советская энциклопедия. 9-ый том. Второе издание. М., 1951.
4. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, «Azərbayca.1» nəşriyyatı, 1997.
5. Bünyadzadə K. Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənbələri: Sərrac Tusi «əl-Lümə». Bakı, «Qamma servis» nəşriyyatı, 2003.
6. Erciyes universiteti ilahiyat fakültesi dergisi. Sayı: 6. Erciyes universiteti matbaası, Kayseri, 1989.
7. İmam Gazali, Devlet başkanlarına. Tercüme Osman Şekerçi. Fatih matbaası, İstanbul, 1969.
8. İmam Gazali, El munkizu min ed-dalal. «Cağaloğlu», İstanbul, 1963.
9. İmam Gazali, El mürşidül emin ilə mevizeti-muminin. Bedir yayınevi, İstanbul, 1989.
10. İmam Gazali. Ey oğul. Bedir yayınevi, İstanbul, tarixsiz.
11. İmam Gazali. İhyau ulumid-din. 4 cilddə. Terc. Ahmed Serdaroğlu. Bedir yayınevi, İstanbul, 1974 -1975.
12. İmam Gazali, Kırk esas. Eskin matbaası, İstanbul, 1970.
13. Керимов Г.М. Ал-Газали и суфизм. Издательство «Элм», Баку, 1969.
14. Qardet L. L'İslam Religion Communaute. Paris, 1967.
15. Masse Anri, İslam. Tərcümə: C.Cabbarov, A.Ələsgərov. «AE» nəşriyyatı, Bakı, 1991.
16. Mevzuatü'l-Ulum, c. 2, s. 807.
17. Paşazadə A. Qafqazda İslam. Azərnəşr, Bakı, 1991.
18. Şəmsəddin Şəmi, Kaamus əl-Aləm., c. 6
19. Şərq fəlsəfəsi. Tərtibçi: Z.C.Məmmədov, BDU nəşriyyatı, Bakı, 2002.
20. Watt M. Muslim intellektual. Edinburq, 1971.
21. Taylan Necip, Qazzalının düşüncə sisteminin temelleri. İstanbul, 1994.

РЕЗЮМЕ

Ирада Зарганасва
О жизни и трудах Абу Хамид аль-Газали

В статье дается информация о личности и научной деятельности Абу Хамеда ал-Газали (1058-1112), об основах его системы мышления в контексте его собственных произведений и исследований о нем. Рассматриваются с философской точки зрения проблемы, существующие в наследии Газали.

SUMMARY

Irada Zarganayeva
On life and works of Abu Hamid al-Gazali

In the article information on personalitu and scientific activities of Abu Hamid al-Gazali (1058-1112), foundations of thinking system of the philosopher in the context of his system of his works and researches on him is presented. The problems observed in Ghazali's legacy are considered from philosophical point of view.